

Mihato Sakata yaKukutula niPuluko yaMatali aKota yaMuhonono

KAZA
natural oils

British
High Commission
Windhoek

giz Deutsche Gesellschaft
für Internationale
Zusammenarbeit (GIZ) GmbH

Mihato Sakata yaKukutula niPuluko yaMatali aKota yaMuhonono

Copyright: Namibia Nature Foundation

Published: February 2023

Compiled by: Namibia Nature Foundation

Illustrations: Hangula Werner

Design & layout: Carmen Begley

References:

Curtis, B. & Mannheimer, C. 2005. *Tree Atlas of Namibia*. National Botanical Research Institute, Windhoek. 674 pages

Curtis, B. Mannheimer, C. 2009. *Le Roux and Müller's Field Guide to the Trees and Shrubs of Namibia*. MacMillan, Windhoek, Namibia.

CRIAA, 2007. *Devils Claw in Namibia: Guidelines for Harvesting*

Khumalo, S.G., Forde, A & Sola, P. *Guideline to sustainable harvesting of Traditional Medicinal plants in Zimbabwe*

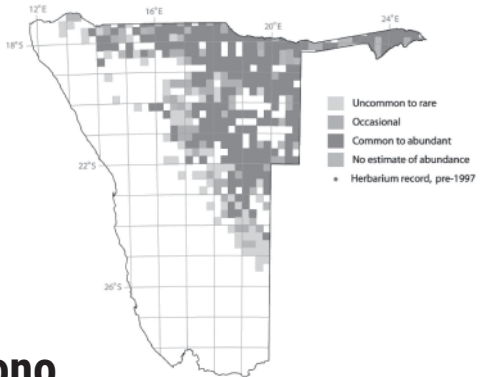
Kota yaMuhonono kiñi?

Muhonono kikota yasisimo mwanaha ye mela mwa Namibia ni libaka zeñwi mwa Africa. Izipahala hahulu kamabizoa latelela; Muhonono (Silozi) , Muanja (Sifwe), Mushosho (Simbukushu), Mugoro (Rukwangali), Omuseasetu (Siherero) Omugolo (Oshiwambo).

Libaka Moi Fumaneha

Muhonono ki kota ye zipahala hahulu, ye yambalakani mi ifumaneha hahulu mwalibaka zamubu wamushabati mwaNamibia ili libaka ze fumana pula ye fitelela limilimita ze150 ka silimo. Ki kota yekoma likota zeñwi mwalibaka zeñata mo ifumaneha.

Toloko ya kota ya muhonono

Kota ya muhonono kiya tikanyo yabunyinyani kuya mwabutunanyana. Matali a yona a mubala womutala ayo kopana kwa mafelelezo a mutai, kueza kakocowela. Likwati ki la mubala womuseta ku sutelela kwa mubala wa bufubelu nibusoto nikuyukanga katuembaemba. Muselo wa yona ki wa sibupeho sesi swana sina mafufa moku fumaneha toze iliñwi mi ki wa mubala wa busoto.

Muhulelo wa kota ye silimo ni silimo

Matali a Kota ye a bonahala mwa kweli ya Yenda kuisa kweli ya Sikulu kono a kona ku fumaneha kwakota silimo mukatumbi. Matali a manca a kala ku bonahala mwa kweli ya Muimunene kuisa kweli ya Ñulule. Lipalisa za matali a muhonono li kala ku bonahala mwa kweli ya Yenda kuisa kweli ya Sikulu, mii miselo i kala kweli ya Ñulule kuisa kweli ya Mbuwana.

Lipalisa												
Muselo												
Matali												
	Sikulu	Muyana	Muimunene	Yenda	Njimwana	Ñulule	Sope	Yowa	Liatamani	Lungu	Kandao	Mbuwana

Kota yaMuhonono iSebeliswa Sika Mañi?

Kota ya muhonono inani misebezi ye miñata yasizo. Isebeliswa kuba mulyani, wo alafa litombo, butuku bwa mwamba, sihotolwa, matuku a litalo nisitabi. Musebezi wa matali nimakwati amibisi yamuhonono cwanuñufa ungelezi cwalo ku ba kalulo yeñwi ye beiwa mwa mafula a fa mubili a tusa kusa supala kwalitalo.

Kukutula kaPukelezo

Kota ya muhonono ki simbule sa Nyambe sesi luwilwe ki bayahi ba Namibia. Kukutula kwa matali ku swanela kueziwa ka tokomelo ku tisa kuli kota ye i fumanehe mwa linako za kwa pata.

Kutulo ka pukelezo kotalusa kuli kota ha i sinywi mwamungendenge wakutulo, kono kota ye swana i sa kona kufa matali kapa zenwi ze tokwahala kukutulwa mwa nako ya kwa pata.

Kutulo sakata ifenyiwa ki:

- Nako ya kukutula
- Kukutula likalulo zenwi za kota
- Mikwa ya kukutula
- Ze sebeliswa kwa kukutula

Kukutula Matali aKota yaMuhonono

Musike mwa yanga matali kwa kota mwa libaka ze beilwe milyani kapa kufaelwa milyani. Mu kutule feela mwa libaka ze nani palo ye pahami ya likota.

Nako ye nde ya kukutula

- Kota ya muhonono i sinyehelwanga matali a yona ka nako ya maliha.
- Nako ye swanela ya kukutula matali ki kasumulaho a kumela kwa matali a manca ka nako ya mbumbi kuzwa Muimunene kuya Ńulule.
- Kutulo i swanela ku eziwa mwa mayemo aomile, ku sileleza kuli matali a sike abola ni ku sinyeha.
- Musike mwa kutula matali a bonahala kuba ni bukokwani kapa a sinyizwe kakupunyiwa ki tukokwani.

Mumamele ze:

- **Mutape** kwa **mazoho** pili musika kala kukutula.
- Mubone kuli **mulemuha hande kota** ye mukutula.
- **Musebelise mazoho** a mina hamu sela matali.
- **Mukete matali a manca** hamu kutula

Ze muswanela kukutula

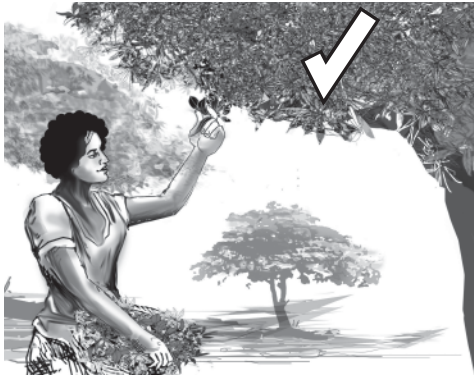
- Mubone kuli muyanga kwa **mufuta wa kota ye swanela**
- **Musele feela** matali a sikai kwa kota ni kota mi mubone kuli kota ni kota musela (**lipesenti zemashumi amalalu, 30%**)
- **Mukete kota ye mwamayemo** a swanela ye nani matali a manca
- **Mukutule fela matali amanca asali mezi**
- **Musike mwa** kutula ni kusela matali fokunani tukokwani kapa asinyizwe ki tukokwani.

Mihato ya kulatelela ha musela ni ku kutula matali

Muhato wa pili: Wa Kukutula matali

- Musele matali ka kusebelisa mazoho a mina isiñi sipangaliko sesi sebeliswa kukoyola matali
- Musele matali liliñwi ka liliñwi kwa kota
- Musele feela matali a mezi a sika sinyiwa ki tukokwani
- **Musike** mwa siya mitai ya kota mukungulu/ musifezi matali kwa mitai
- **Musike** mwa sela ni kukutula matali a fitelela lipesenti zemashumi amalalu kwa kota ilinwi
- Kukutula matali kaufela kwa kota kukutisa kuli kota i sike ya hula
- Kasamulaho a kusela matali kwa kota, **mubeye matali mwa mukotana o munca**
- **Musike** mwa sebelisa mikotana ya kale ye kona kuba ni lifanu kapa ye sebelisizwe ki bayahi babanwi, sina ha kukona ku sinyi matali awo

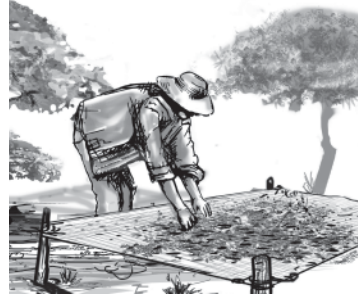
Musa fita feela kwandu, matali a swanela ku zwiswa mwa mukotana kapili pili ni kuyanehiwa fa lisila ka kuitatelela, ku fukuza mukamu fa matali.

Musike mwa eza ze latelela:

- Ku sela matali kapa kukutula matali musika tapa kwa mazoho
- Kupahama kota ka mulelo wa ku kutula matali
- Kupumaka mitai kabaka la kusela matali a mukutula
- Ku nopa matali a womile kale kapa ku bola
- Kunopa matali a wile kale fafasi
- Ku sinyasinya kota ka nako ye mukutula

Muhato wa bubeli: Ku aluhanya matali

- Muyale matali mwa kalulo iliñwi fa lisila lelikenile
- Munyakisise matali ni kuzwisa lika ze sa swaneli fateni ni kuzwisa fateni matali a sinyehile ni kulatehelwa mubala
- Lisila fomu yaneha matali linanulelwe mwahalimu

Muhato wa bulalu: Kuyaneha matali a kutuzwi

- Kuyaneha matali kuswanela kueziwa mwasibaka sesisina milyani
- Mazoho a mina a swanela kuba a kenile
- Matali a swanela ku beiwa kulo kulikuñwi ka bukwala fa lisila leli omile

Muhato wa bune: Kulonga matali

- Matali hase a omile, mualonge mwa mukotana o kenile.
- Muñole kapampili ka bukwala kaka bonahala kemuka mameka fa mukotana ni mukotana.

MUMAMELE ZE!

Kapampili ni kapampili ke muñola ka swanela kuba ni ze latelela:

- Libizo la mukutuli
- Sibaka ko mukutuzi
- Lizazi la koleko
- Buima bwa mukotana

Muhato wa buketalizoho: Puluko

- Mikotana hase itezi, i kona ku bulukiwa
- Sibulukelo siswanela kusa beiwa fafasi kono ibe mokukena hande moya
- Sibulukelo sisilelezwe kwa lizazi ni pula
- Sibulukelo sisike saba mwa ndu ya mina, mo mikotana i kona ku sinya ki milyani kapa lifanu ni zeñwi
- Muswanela ku buluka mwa libaka ze shutana, mubuluke ka likalulo ze cincana-cincana

Mihato Sakata yaKukutula niPuluko
yaMatali aKota yaMuhonono